

Riksintresse för kulturmiljövården

Halla - Stigtomta (D51)

Vårdat gravfält vid Bärsta Kronogård, foto PB

KUNSKAPSUNDERLAG

Vården

Kunskapsvärde

Området visar på ett kontinuerligt nyttjande av landskapet dominerat av jordbruk och djurhållning där forn-lämningar liksom dagens bebyggelsestruktur tydligt kan ses som uttryck för sin samtids landskapsutnyttjande och dominerande näring. Inom begränsade landskapsavsnitt är det möjligt att följa hur bosättningarna med tillhörande gravar flyttat i terrängen och följt på varandra över tiden, från bronsålder genom järnåldern in i historisk tid. De visar också att vissa delar av området har förtätats över tiden.

Eggartsnäs medeltida sätesgård, nyttjad under ca 20 år av den heliga Birgittas dotter Katarina är genom sin korta användningstid och personhistoriska koppling av mycket stort vetenskapligt värde och uppvisar dessutom pedagogiska kvaliteter utöver det vanliga.

Kyrkomiljön är representativ för ett administrativt sockencentrum och är väl sammanhållen med konsthistoriska värden. Jordbrukslandskapets bebyggelse rymmer en rad byggnader med stora byggnadshistoriska värden, från ålderdomliga parstugor, välbevarade bystrukturer till påkostade mangårdar som Väsby mangårdar, Helgesta kaptensboställe och Ekeby miniatyrslott. Tillsammans visar de på en stor bredd av värdefull, intressant bebyggelse.

Området visar tydligt och på ett pedagogiskt sätt på 1800-talets sjösänkningars betydelse för ett expanderande jordbruk ner på de forna sjöbottnarna. Sjösänkningarna och den ökande åkerarealen kan relateras till jordbruksbebyggelsens modernisering i området under sent 1800-tal. Området kan beskrivas som ett typiskt, vardagligt jordbrukslandskap med stora gårdar och några enstaka oskiftade byar.

Upplevelsevärde

Öppet jordbrukslandskap med stora dominerande gårdar på framträdande höjder i landskapet. Terränganpassad vägsträckning med anknytning till förhistoriska högggravfält och runsten. Pedagogiska och tydliga fornlämningsmiljöer vid Bärstatorp, Goglunda stenbacke, Hammarens gravfält vid Helgesta, gravfält och boplatsområden vid Ellesta (i behov av röjning), Ivar Blås hög och gravfält vid Väsby, fornborgsberg vid Glasberget. Många gravfält längsmed huvudvägen i området är vårdade och mycket tydliga med varierade former på typiska lägen i terrängen.

Jordbruksbebyggelsen är välbevarad, visar på ålderdomliga bystrukturer men också på äldre byggnadstradition. Odlingslandskapet som sträcker sig ner mot sjöstränderna kan ses som en god illustration av 1800-talets betydande sjösänkningar.

Bruksvärde

Produktiv jordbruksmark Levande landsbygd med många bofasta.

Mål för att tillgodose riksintresset

- kunskapsvärde, upplevelsevärde och bruksvärde

Bevara landskapsbilden med öppen inägomark som sträcker sig ner mot de sankta sjöstränderna som tydligt illustrerar sjösänkningarnas betydelse.

Bebyggelsens struktur med framträdande större gårdar i det öppna landskapet och deras koppling till de förhistoriska bosättningarna ska bevaras. Välbevarad bebyggelse ska bevara sin karaktär och underhållas på ett sådant sätt att de kulturhistoriska värdena består och kan upplevas även i fortsättningen.

Den ålderdomliga, terränganpassade vägen som följer näsets krön ska behålla sin sträckning och anknytning till områdets fornlämningar.

Det ska vara möjligt att förstå fornlämningarnas sammanhang och att kunna uppleva dem.

Välbevarade, ålderdomliga bebyggelsestrukturer och enskilda byggnader med kulturhistoriska kvaliteter ska bevara sin karaktär och underhållas.

Områdets kyrkomiljö ska bibehålla sin karaktär.

Områdets jordbruksenheter ska ges förutsättningar att fortleva och bedriva ett bruk i linje med bevarandet av riksintresseområdets kvaliteter. Områdets ska fortsätta att vara en attraktiv boendemiljö.

Det innebär att:

- Fornlämningarna ska bevaras i enlighet med KML.
- Vård och skyltning av pedagogiska fornlämningar ska fortsätta.
- Ängs- och hagmarker ska fortsätta att betas och åker odlas.
- De ska inte exploateras för bebyggelse eller planteras med sådan gröda att de öppna utblickarna mot områdets sjöar försvinner.
- Värdefulla utpekade bebyggelsemiljöer som herrgårdar, kyrkor, byar och torp ska inte rivas eller förändras på ett sådant sätt att deras karaktär går förlorad. De ska underhållas med varsamhet.
- Ny bebyggelse anläggs inte i exponerade lägen, i sådana lägen att ursprunglig bebyggelse förstörs, eller att landskapsbilden påverkas negativt.

Beskrivning

Naturgeografi

Kuperat näs mellan sjöarna Yngaren och Hallbosjön. I den södra delen finns några större slättliknande områden med höjder där bebyggelsen ligger. Genom området löper markanta höjdryggar och åsryggar som vägnätet följer.

Sjösänkningen år 1854 då Yngaren och Hallbosjön sänktes 2 meter vilket en rejäl ökning av åkerarealen framförallt i Stigtomta där stränderna mot dessa sjöar var mycket flack.

Dagens landskapsbild

Öppet jordbrukslandskap, med höjder och åsryggar där de, idag, stora, ensamliggande gårdar ligger och dominerar utblickarna över landskapet. Några enstaka byar finns kvar i oskiftad form med en tämligen välbevarad bebyggelsestruktur och bebyggelsebestånd från sent 1800-tal till tidigt 1900-tal.

Dagens brukande

Levande landsbygd med aktivt storskaligt jordbruk.

Dagens bebyggelsestruktur

Bebyggelsen domineras av stora gårdar med mangårdar och ekonomibyggnader från sent 1800-t och tidigt 1900-t. Få inslag av sentida bebyggelse med undantag av några äldre fritidshus nära sjöstränderna.

Halla kyrka som är en av länets äldsta och minsta kyrkor uppfördes under 1100-talet. Till kyrkomiljön hör skolbyggnad från sent 1800-tal samt lärarbostad från 1928 i klassicistisk stil. Vid Björklunda invid Halla kyrka ligger ett välbevarat kyrkoherdeboställe.

Stora ensamgårdar, ursprungligen byar om 2-4 gårdar. Äldre bymiljöer vid Ellesta och Senesta. Senesta är områdets enda oskiftade by med flera välbevarade byggnader, bl.a. en välbevarad gårdsmiljö med äldre timmerbebyggelse (idag sommarstuga). Många av byarna slogs samman under 1800-talet till en stor gård. Flera av gårdsmiljöerna uppvisar välhållen bebyggelse från sekelskiftet 1800/1900. Äldre kulturhistoriskt värdefulla parstugor vid Goglunda, Stenbacken och Senesta. Vid Väsby finns mycket fina och välbevarade mangårdar från 1800-talets senare del. Till miljön hör även ett nationalromantiskt magasin. Flera militärboställen kan vara en av orsakerna till att många gårdar uppvisar mycket fint utformad mangårdsbebyggelse.

Herrgårdar vid Ekeby (slott i miniatyr) och Helgesta. Ekeby uppfördes under 1700-talet och fick sitt nuvarande utseende av miniatyrslott i samband med en renovering under 1800-talet. Helgesta uppfördes 1747 med två flyglar som hyste arrendatorbostad och bod. Helgesta blev kaptensboställe omkring 1850.

Historiska skikt

Bronsålder – I området finns ett tiotal bronsåldersbosättningar med skärvstenshögar, ett 30-tal rösen och någon enstaka hällristning. Flera mycket fina miljöer vid Väsby och Ellesta på den öst-väst-gående ö som dominerade området under bronsålder.

Järnålder – Mindre gårdsgravfält som visar på kontinuitet från slutet av bronsålder genom äldre järnålder och in i yngre järnålder. Särskilt varierade och tydliga gravfält finns vid Goglunda, Helgesta, Ellesta och Väsby. Namnskick med –by och –sta som visar att bebyggelseenheter finner sin plats under yngre järnålder.

Medeltid – oskiftade byar kan ses vid Ellesta och Senesta. Eggartsnäs sätesgård med ruin efter ett betydande stenhus, stor källargrund, samt gårdsplan och spår av flera husgrunder på en under medeltid vattenomfluten ö öster om Ekeby. (Idag igenväxt område). Halla kyrka från 1100-talet.

Nyare tid – Säteribildningar under 1600-talet vid Ekeby och Helgesta. Under 1700-talet uppförs Ekeby corps de logi, som renoveras under 1800-talet till sitt nuvarande utseende. Sjösänkningar under 1800-talet som ger stora låglänta åkerarealer på fd sjöbotten i den södra delen av området. Storskaligt jordbrukslandskap som en följd av sjösänkningarna och 1800-talets skiften. I spåren av jordbrukets förändringar uppförs nya, stora manbyggnader och ekonomigårdar vid slutet av 1800-talet och i

början av 1900-talet. T.ex. Väsby med välbevarad bebyggelse från sent 1800-tal. Senesta är den enda kvarvarande byn.

Värdetext 1987

Halla – Stigtomta: Odlingslandskap medensamliggande herrgårdsliknande gårdar, arbetar- och statarbostäder. Skärvtenshögar, gravfält och fornborg. Halla kyrkomiljö med f d prästgård och skola, Senesta och Ellesta byar och ett flertal militieboställen. Eggartsnäs medeltida sätesgårdsruin.

Historiska näringar

Jordbruk och betesdjur.

Kommunikation

Den väg som passerar genom området i nordväst-sydostlig riktning har kontinuitet tillbaks till minst yngre järnålder. Det antyds genom ortnamnen på de byar, främst –sta –bynamn, som passerar och de två runstenar och gravfält som ligger tätt invid vägen.

Samhällsfunktioner

Sockencentrum vid Halla kyrka.

Makt

Ägt av adeln under långa perioder.

Vems landskap

Böndernas – tidigare låg stora delar av området under Åkerö gods.

Under medeltid bodde Heliga Birgittas dotter Katarina på Eggartsnäs. Delar av socknen ägdes då av adelsläkter.

Visuella/ historiska samband

Odlingsmarken går ända ner till de sjöar ur vilka marken torrlagts genom sjösänkningar. Utmed den gamla vägsträckningen på näsets krön återfinns de förhistoriska lämningarna som visar på områdets äldre bosättningar.

Koppling till naturgeografi

Tydlig landskapszonering med fornlämningar, gårdar och övrig bebyggelse ligger i anslutning till höjderna i landskapet där hagmark och skogspartier återfinns. Sluttningarna ner mot sjöarna präglas av åker samt sankängsmark. I området pågår flera projekt som syftar till att återställa våtmark, främst i Stigtomtadelen, i de delar som tidigare vunnits som åker genom sjösänkning under 1800-talet.

Administrativa uppgifter

Namn och identitet: Halla - Stigtomta (D51)

Socken: Halla, Stigtomta

Kommun: Nyköping

Karaktärstyp: Odlingslandskap

Karaktärsord: Krönrösen, skärvtenshögar, äldre järnåldersgravfält, fornborg, ortnamnskick från yngre järnålder, höggravfält, runsten, stormannabygd, terränganpassad vägsträckning, 1100-talskyrka, Eggartsnäs sätesgård, Ellesta och Senesta oskiftade byar, enkelstugor, ålderdomliga parstugor, säteribildningar, Ekeby miniatyrslott, utskiftade stora gårdar, sjösänkningar

Befintliga skydd

Utredningsområde gällande riksintresse enl RAÄ

Fornlämningar, 2 kap. KML

Kyrkomiljön, 4 kap. KML

Riksintresseområde för kulturmiljövården 3kap.6§ MB

Riksintresseområde för naturvården, 3 kap.6§MB – Hallbosjön-Bärstakärret

Natura 2000 (4 kap 8§MB) - Hallbosjön-Bärstakärret

Naturresevat – Bärstakärret

PBL 8 kap. §13, 14, 17– skydd för bebyggelse och bebyggelselagen.

Biotopskydd för ädellövskog, alléer, vattendrag.

Uttolkning av gräns 2014

Brottninge i sydväst är inte av riksintresse och utgår.

Tid	Bebyggelse	Markanvändning	Kommunikation	Samhällsideologi Makt/sociala	Karaktärsområden/ -lämningar Illustrationsförslag
Bronsålder	Boplatssområden med krönrösen, skärvtenshögar och odlingsytor			Manifesta krönrösen	Fornlämningar vid Ellesta, glasberget
Järnålder	Boplatser synliga i äldre järnåldersgravfält, fornborg vid Glasberget, -sta och -by-namn. En runsten vid Ene.	Vägen utmed näset tas i bruk		Stormannabygd uttryckt genom flera betydande höggravfält	Goglunda gravfält, Hammarens gravfält vid Helgesta, övriga gravfält som ligger i anslutning till de historiska bebyggelselägena och den väg som binder samman dessa. Fornborg vid Glasberget.
Medeltid	Eggartsnäs sätesgård med tydliga husruiner, Halla kyrka från 1100-talet. Ellesta och Senesta oskiftade byar				Eggartsnäs, Halla kyrka
Nyare tid	Ekeby, Helgesta säteri båda med corps de logi uppförda under 1700-talet, Ekeby renoverat mitten av 1800-talet. Jordbrukslandskapet	Vägen är belagd i sockenkarta från 1670-talet		Säteribildning Skiftesreformer	Ålderdomliga parstugor vid Goglunda, Stenbacken och Senesta. Ekeby miniatyrslott.
1800-tal	Stora sjösäkningar sänker vattennivån med två meter. Skiften medför sammanslagning av gårdar. Utskiftade stora gårdar				